

9. Жапаров А. Синтаксический строй кыргызского языка. Т 1-2.- Бишкек: Мектеп, 1992.- 429с.
10. Жакыпов Ы. Жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксистик түзүлүшү. –Фрунзе: Мектеп, 1965
11. Жапаров А. Кыргыз тилинин грамматикасы. Синтаксис. ЖОЖдор үчүн. –Фрунзе: Кырмамбас., 1951
12. Иманов А. Кыргыз тилинин синтаксиси.- Бишкек. 1995.- 390б.
13. Орузбаева Б. Сөз курамы (ЖОЖдор үчүн окуу куралы), -Бишкек: Мектеп, 2000
14. Турсунов А. Кыргыз тилиндеги сөз айкаштары. Фрунзе: Илим, 1978.
15. Тынстанов К. Кыргыз тилинин морфологиясы. 5-6-класстар үчүн. –Фрунзе: Кыргызмамбас, 1934
15. Юдахин К.К. Кыргызско-русский словарь. Т.1. –М.: Гос.изд-во иностранных и национальных словарей, 1949

Рецензент: д.ф.н., проф. Токтоналиев К.Т.

УДК.: 809.434.1

Нуралиева С. С.

И.Раззаков атындагы КМТУнун кыргыз тили кафедрасынын доцентин милдетин аткаруучу

### АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ ДИАЛЕКТИЗИМДЕР

*Бул макалада көрүнүктүү жазуучубуз Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы адабий тилдин өзгөчөлүктөрүнө жана диалектизмдерге көңүл бурулду.*

**Ачкыч сөздөр:** диалектизм, чыгарма, адабий тил, колдонуу.

Нуралиева С. С.

И.о. доцента кафедры кыргызского языка КГТУ им. И.Раззакова

### ДИАЛЕКТИЗМЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АЙТМАТОВА

*В этой статье выдающегося писателя Ч. Айтматова, обращаем внимание на его своеобразный литературный стиль языка, на роль диалектизмов произведениях.*

**Ключевые слова:** диалектизм, произведения, литературный стиль, использование.

S. S. Nuralieva

And about. assistant professor of the Kyrgyz language department of KSTU. I.Razzakova

### DIALECTICS IN AITMATOV'S WORK'S

*This article outstanding writer Ch. Aitmatov we pay attention to his original style in literature, style of language and the role of dialects in his works.*

**Key words:** dialectism, works, literary style, use.

Атактуу жазуучубуздун дүйнөнү таң калтырган чыгармаларында кыргыздардын жашоо турмушу, улуттук мүнөзү, психологиясы, каада-салты, үрп-адаттары, чебер сүрөттөлгөн. Ч.Т. Айтматов көркөм сөз чебер катарында адабий тилибиздин мамлекеттик статуска ээ болушу, анын кыргыз мамлекетинде толук кандуу үстөмдүк кылган абалында колдонулушу жана анын ролу, өзгөчө агартуу системасында (бала бакчаларда, мектептерде, жогорку жана атайын окуу жайларында) кыргыз тилинин үйрөтүлүшү менен окутулушу жөнүндө демилге көтөрүп келе жатканы баарыбызга белгилүү.

Ар бир элдин (улуттун) өз алдынчалыгын сактаган жана ага кызмат кылуу менен бирге элдин маданий рухун так, таамай ачып берүүдө ага кызмат кылган эң негизги, башкы белгиси жана куралы-бул эне тили. Улуттук мүнөз, анын үрп-адаты, каада-салты ж.б.у.с. атап көрсөткөн эне тилибиздин көрөңгөсүндөгү ар кыл сөздөр доор материалы катарында

колдонулганын сезебиз. Кыргыз элине кызмат кылган анын тили да элдин өзү менен кошо жаралгандыгы, Кыргыз элине кызмат кылган анын тили да элдин өзү менен кошо жаралгандыгы, Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдыгында баса белгиленбедеби. Ч.Т.Айтматов көркөм сөз чебери катарында кыргыз адабий тилин эң негизги куралы катарында колдонулуп келе жатса да анын чыгармаларында адабий тилибизде жок, анын нормасына жатпаган, көркөм чыгарманын тилине эң бир керектүү, зарыл болгон диалектилик сөздөр атайлап жазуучу тарабынан киргизилгенин ар бир окурман байкай алат.

**Көйгөйлөрдү чечүүнүн ыкмалары.** Өзгөчө кыргыз эл жазуучусу Ч.Т.Айтматов, жогоруда белгилегендей элдик фольклордун таасиринде өскөндүктөн элдин тилинде андай байлыкты, анын кенчин өзүнүн «Гүлсарат» жыйнагында кең кесири пайдалануу аркылуу жазылганы ар кыл повесттерин окуганда дапдаана эле байкалып турат. Ошентип адабий тилибизде жетишпеген кем-карчты толуктоодо көркөм чыгарма үчүн жергиликтүү мүнөздөгү тилдик өзгөчөлүктөр –диалектизмдер атайлап колдонулушу зарыл жана керек экени аныкталат.

Адабий тилибизде жок, көркөм чыгарманын тили үчүн эң керектүү жана зарыл болгон кем-карчты (диалектизмдер) толуктоо, аларды колдонуу муктажында Ч.Т.Айтматовдун чыгармаларында атайлап киргизилиш максатын тилчи, проф. А.Биялиев мындайча аныктаган. Диалектилик сөздөрдүн керек тилинде эл жазуучусу Ч.Т.Айтматовдун көз карашы, колдонуу чеберчилиги өз алдынчылыгына ээ. Диалектизмдери колдонууда автор катышкан ар кыл каармандардын билимин, дүйнөгө жана жаратылышка карата көз карашын, сүрөттөлгөн окуянын, доордун мүнөзүн эске алып, ага карата эң кылдат мамиле жасайт. Жазуучу диалекти же говордо эмне болсо, баарын ала бербейт. Ага карата жазуучунун талабы, татымы, тилдик сезимтал баамы, аны (диалектизмдерди) колдонууда чеберчилиги даана аныкталып сезилет. Жазуучу адабий тилибизди эң негизги куралы кылып алып, ага негизги басым жасайт. Керектүү жерде ыгына жана керегине жараша диалектизмдерди эне тили чыккан Талас говоруна таап, аларды колдоно билген чеберчилиги, окуган адамга даана байкалат. (А. Биялиев. Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы диалектизмдердин ролу. «Обо» газетасы 9-апрель №15 (125), 1999-жылы 2-3-бети. Жазуучунун 70 жылдыгына арналып жазылган)

Андан ары адабий тилибизде жок кем-карчты толуктоо, тагыраак айтканда диалектизмдерди колдонуу максаты жөнүндө төмөнкүчө түшүндүрөт. Өзүнүн чыгармасында көркөм сүрөттөөчү тил каражаттары менен чыгарманын тилин байытуу, толуктоо, жалпы элдик тил менен көркөм чыгарманын тилин жакындаштыруу өңдүү толуп жаткан маселелерин чечүү максатында диалектизмдердин кызмат кылышын эске алсак, көркөм чыгармада анын күбөсү гана эмес, диалектизмдер билинбей, байкалбай калбас үчүн элге (окурмандарга) бештен белгилүү кылып, аны баамдап сезүүгө аргасыз кылган тексттеги айгагы деп баса белгилесек туура болот» -деп жазат А. Биялиев. (Кыргыз диалектологиясы, Бишкек 2000).

Жазуучу адабий тил менен жалпы элдик тилдин (анын диалектилерди менен говорлорунун) тыгыз байланышын түшүнүп, ал экөөнү айкалыштыра алышы менен көркөм чыгарма үчүн зарыл жана керек экенин, ал экөөнүн катышын, бири-бирине мамилесин өз орду жана эби менен кынай алган чеберчилигин эл массасына далилдеп көрсөтүшү менен оригиналдуулукка ээ болуп, көркөм сөз чебери катарында бийиктигине көтөрүлгөн идея тили аркылуу камсыз болгонун айтпай коё албайбыз. Бул айтылган ойлор жана келтирилген диалектилик сөздөр Айтматовдун атак-даңкына курулай жамынып алып мактоо эмес, диалектизмдерди орду жана эби менен колдоно билген чеберчилигин аныктоо деп жыйынтыктаган.

Андыктан биз өзүбүздүн ишибизди Ч.Т.Айтматовдун «Гүлсарат» жыйнагындагы «Гүлсарат» повестинде орун алган диалектизмдер маселесине арнадык. Жогоруда айтылгандарды эске алсак, теманын атайын тандап алынып, ага арналгандыгынын өзү эле актуалдуулугуна күбө боло алат. Повестте учураган диалектизмдер карточкага түшүрүлүп,

беттери кашаада көрсөтүлүп, диалектизм экени аныкталды. Диалектизмдердин жалпы саны 150дөй, алардын арасында улам кайталангандары да бар.

Повестте учураган диалектизмдерди атайлап изилдөөнүн теориялык, практикалык жана методикалык да мааниси бар. Себеби көркөм чыгармалардын тексттеринде учураган диалектизмдер менен кабардар болгондо гана мугалим же изилдөөчү алардын колдонулуш максатын, себебин аныктап ар кандай талапка ылайык иш алып бара алат. Кыргыз тилчилери адабий тилибиздин диалектилик негизде калыптанып өнүгүшүн, диалектизмдерди адабий тилдин нормасына карама-каршы коюп, анын ар кыл нормаларын үйрөтүүдө жана аныктоодо, адабий норманы калыптандырууда керек. Кыргыз диалектилери менен адабий тилибиздин байланышын, бири-бирине таасирин, өз ара мамилесин аныктоодо анын теориялык, практикалык, методикалык, маселелерин кылдат сезип, билим берүүдө максаттуу иш алып барышы- анын кесипчилик милдети гана эмес, өз элинин, коомунун алдындагы ар намысы, абийири.

Жазуучунун эң негизги, башкы куралы – адабий тил. Адабий тилде эле жазбайбы? Эмне үчүн диалектизмдерди колдонот? – деген суроо туулушу мумкун. Жазуучу – чыгармачыл адам, сөз чебери, жалаң гана адабий тилде жаз деп зордуктоого, адабий тилди тануулоого, чыгармачыл адамды чектеп коюуга болбостугун эскерте кеткибиз келет. Жазуучу кандай жазса өз эрки. Анда улуттук тилдин көркөм сүрөттөчү каражаттарына өтө сезимтал мамиле жасап, ар бир сөзүн өз орду жана эби менен, керегине жаратууда чыгармачылык баам, татым, ийгилик ж.б.у.с. өз ичине камтыган өнөрканасы чечүүчү ролду ойнойт. Ал аркылуу жазуучунун чеберчилиги, ийгилиги аныкталат. Көптүн көзү көрөгөч дегендей, аны эл баамдап, эл сезип, баа берет. Кептин баары мына ошондой экенин баса белгилей кеткиң келет - деп жазат профессор А.Биалиев (Анын Кыргыз диалектологиясы, Бишкек, 2000, 74-бети).

Ар бир образдын көркөм иштелиши, өз аймагы, айталы Талас экини, ага таандык говордук өзгөчөлүк менен сүйлөө, оюн айтуу тилдик багытта алганда реалдуу турмуш чындыгына төп келет. Улуттук өз алдынчалыгын сактаган жана аныктаган эң башкы белгиси тили экени эске алынып, ар бир каарман өз эне тили чыккан говордо/ Таластыкча/ сүйлөшүү, ага конкреттүүлүк киргизип, ар бирин айырмалап турат. Мындай сүрөттөө натурализм эмес, реализм экенин эскерте кетели. Эгер ар бир образ жекече белгилери, анын ырастап турган диалектилик негизде сөз сүйлөө өзгөчөлүгү так сүрөттөлбөсө, ар бир образ көмүскөдө ачылбай кала бермек. Эмесе, Ч. Айтматовдун «Гүлсарат» повестиндеги кездешкен диалектизмдерге токтолсок, алар төмөнкүлөр:

**Фонетикалык диалектизмдер**

**адабий тилибизде**

**1. Ничке**

**Ичке**

Ооз комузду жайдар **ничке** тили менен кагып өттү (81). Чоро эттен түшкөнчө моюну кылдай ничкерген (26)

2.Сүлү (33, 105)

сулу

Жем- чөбү, сулусу кана (33), сулу бар (103), сулунун унун жешти(157)

3.татти шекер, таттуу

Базарлык деп татти албады (107)

4.илеки (116)

элечек

Кемпирдин эски илекисиндей болуп (116)

**Морфологиялык диалектизмдер**

**адабий тилибизде**

1.кулунчак (17, 18, 19)

жаш кулун

Гүлсарынын кулунчак күндөрү (17) Кулунчактын жакшы көргөнү ширин сүт.

2.айгырак (38)

жаш айгыр

1. Желедеги айгырак (38)

2. Бейкүнөө

күнөөсүз

Бейкүнөө балдар (38)

**Лексикалык диалектизмдер**

**адабий тилибизде**

1. моюнчак камыт  
Моюнчугу кысып, дем алганы кыйындап келет (16).
2. кесел, кеселман (26, 75, 99) оорулу, сыркоо  
Кеселман Чоро (26) Чоро жүрөгүнөн кесел. (75).
3. каржысы акча, тенге  
Чөнтөгүндө каржысы болсочу (46).
4. мейман (74) конок  
Келаткан мейман (74)
- Фразеологиялык диалектизмдер адабий тилибизде**
1. жининдей жек көрүү аябай, абдан жек көрүү  
Танабай жай бастырып жүргөндү жининдей жек көрчү. (15)
2. аспиекте багып алуу ардактап, бапестеп  
Жоргосун аспиектеп карап, таптан жүргөн (52).
3. ылдый баш жоош, чечкиндүү эмес.  
Жайдар келинин жактыра берчү эмес. Ылдый баш, жоош уулу бар, бейжай колукту туш келди. (179).

Жыйынтыктап айтканда, буга олуттуу мамиле жасоо тилчи адистердин милдети болсо, анын мыкты материалдарын өздөштүрүү, үйрөнүү окуучулардын, студенттердин жана ага кызыккан ар бир кыргыз баласынын милдети.

#### Колдонулган адабияттар:

1. Айтматов Ч. Гүлсарат. Фрунзе 1978. 279, 188, 273, 206, 281, 293, 71, 51, 176.
2. Ахматов Т.К. Кыргыз тилинен Талас говору Фрунзе 1959. 25-75-бет.
3. Биялиев А. Кыргыз диалектологиясы Бишкек. 2000. 74-75-бет.
4. Юнусалиев Б.М. Кыргыз диалектологиясы Фрунзе 1971. 210-бет.

Рецензент: к.ф.н. Искендерова К.

УДК 81.243

#### Рыспекова Ж.М.

Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу Кыргыз мамлекеттик юридика академиясынын мамлекеттик, расмий, дүйнөлүк тилдер жана лингвистикалык технологиялар борборунун ага окутуучусу

#### ЗАМАНБАП МЕЗГИЛИНДЕГИ ЧЕТ ТИЛДЕРДИ ОКУТУУ ДОЛБООРУНУН ЫКМАСЫ

*Макалa тилдерди үйрөнүү долбоорунун усулун баяндайт, бул усулду заманбап информациялык технология менен айкалыштырып, окуучулардын өз алдынча иштешине жана инсандык өркүндөөгө багытталган окутууну көздөйт.*

**Ачкыч сөздөр:** долбоор, усул, информациялык технологиялар, окуу процесси, кесиптик иш-аракет

#### Рыспекова Ж.М.

старший преподаватель Центра государственного, официального, мировых языков и лингвистических технологий Кыргызской государственной юридической академии при Правительстве Кыргызской Республики

#### МЕТОД ПРОЕКТОВ В ПРЕПОДАВАНИИ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

*Статья описывает метод проектов в изучении языков как – один из лучших способов для совмещения современных информационных технологий, лично-ориентированного обучения и самостоятельной работы учащихся.*